

Fulvia Lo Schiavo

Le fibule dell'Italia meridionale e della Sicilia: dall'età del bronzo recente al VI secolo a. C.

Prähistorische Bronzefunde

Abteilung XIV; Bd.14, teil 1, 2, 3.

Steiner Verlag

Godine 2010. iz tiska renomiranog izdavača Franza Steinera izašle su tri pozamašne knjige autorice Fulvie Lo Schiavo naslova *Le fibule dell'Italia meridionale e della Sicilia dall'età del bronzo recente al VI secolo a. C.* (Fibule južne Italije i Sicilije od kasnog brončanog doba do 6. st. pr. Kr.).

Rad je, kako sama autorica u predgovoru (*Introduzione e Storia della Ricerca, Ringraziamenti*) kaže, trajao trideset godina i predstavlja priču njenog života. Fulvia Lo Schiavo je u kolovozu 1970. godine dobila stipendiju Deutsche Forschungsgemeinschaft te je započela s radom na fibulama južne Italije od 13. do 6. st. pr. Kr., koje su trebale biti objavljene u novom izdanju PBF koji je tada uređivao Hermann Müller-Karpe. U radu je trebalo sakupiti sve fibule starih i novih istraživanja južne Italije kao i materijal koji se čuva u muzejima drugih država. Vrijeme trajanja projekta bilo je određeno na tri godine. U prve dvije trebao je biti prikupljen sav materijal, a treća godina trebala je biti posvećena studijskom radu na obradi fibula i pisanju teksta. Protivno dogovorenom planu rada, Lo Schiavo je svojevrijem proširila područje interesa i na Siciliju bez koje bi rad imao »neprihvatljivu prazninu«. Već 1973. završila je veliki dio posla, a preostalih šest mjeseci trebala je odraditi kabinetski. I upravo tih šest mjeseci produžili su cjelokupni projekt na narednih gotovo tridesetak godina. Naime, 24. svibnja 1973. započela je raditi u Zavodu za zaštitu arheoloških spomenika pokrajina Sassari i Nuoro na Sardiniji. To, po njenim riječima, nije bilo samo puko zapošljavanje, već cjelokupna promjena života s »uranjanjem u jedan zahtjevni svijet s potpunom koncentracijom snaga i interesa«. Rad na fibulama nije nikad napuštala, no on se odvijao vrlo sporo.

Godine 1975. ozbiljno je prionula poslu kako bi završila započeto djelo, no znanstvena znatiželja koja ju je povela u uključivanju nalaza i nalazišta Sicilije, nije mogla zaobići Sardiniju, čiji je materijal objavila 1978. Nešto malo kasnije obradila je i objavila materijale Francaville Marittime, Daunije i jadranske obale. Od 1980. započela je ozbiljna istraživanja na metalurgiji kulture nuraga. Uz različite probleme, one znanstvene (nemogućnost rada u specijaliziranim bibliotekama Italije) i one privatne, krajem ljeta 1995. godine na Sardiniji se susrela s Albrechtom Jockenhövelom, nasljednikom Müller-Karpea s kojim je 1996. dogovorena kao krajnji termin za predaju rada. Sa slanjem u Frankfurt svih originalnih crteža i fotokopija predmeta iz objavljenih radova složenih u 709 tabli, Lo Schiavo je dobila veliki poticaj za završetak rada. No rad na tekstu, tipologiji, kronologiji, zahtijevao je mnogo više vremena no što je autorica mogla predvidjeti. Od rujna 1999. vratila se u Rim gdje je postala istraživačkom upraviteljicom CNR, Istituto di Studi Micenei ed Egeo-Anatolici. Od kolovoza 1999. do prosinca 2003. pak, bila je upraviteljica istraživanja u Istituto di Studi sulle Civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente uvijek istog CNR. Cijelo to vrijeme autorica je marljivo radila na tekstu kojeg je sažela u tri dijela: Metodologija, Izvori i Materijal (*La Metodologia, Le Fonti, I Materiali*).

U prvom dijelu **prve knjige**, Metodologija (*La Metodologia*), autorica opisuje na kakvim je temeljima postavljen rad, u odnosu na tipologiju i terminologiju, u odnosu na materijale i tehnike, na funkciju i običaje, na kronologiju te u odnosu na redakciju karata rasprostranjenosti fibula.

Tip je »taksonomska jedinica određena zajedničkim modelom«, odnosno »zajedništvo obilježja ili atributa koji se ponavljaju određenom pravilnošću unutar određenog broja primjeraka. Definicija tipa je isključivo statistički postupak, iako lako primjenjiva na temelju općih empirijskih promatranja« (PERONI 1994). Cijeli repertoar fibula autorica je podijelila u 5 »sekcija«: A – lučne fibule sa simetričnom nogom, nogom u obliku diska i produženom nogom; B – lučna fibula s dugom nogom; C – zmijolike fibule sa simetričnom nogom u obliku diska i dugom nogom; D – zmijolike fibule s dugom nogom; E – fibule s lukom paralelnim s iglom. Lučne fibule i one s lukom koji je paralelan s iglom predstavljaju najčešće ženski nakit, a zmijolike muški, iako je to opća zabilježba koju treba provjeriti na pojedinačnim tipovima u okolnostima nalaza. Lučne fibule i one zmijolike s dugačkom nogom pojavljuju se na nošnji početka »prve faze Fe 2 B«, udružene s keramikom kasnog drugog geometrijskog stila, iako samo na temelju oblika noge ne možemo definirati pripadanje ovom razdoblju. Na kraju, i najstarije lučne fibule violinskog luka uvrštene u prvu, »sekciju« A, imaju luk koji je paralelan s iglom, zato govorimo o jednom konvencionalnom sustavu i jednostavnoj praktičnosti. Lo Schiavo je unutar pet »sekcija« fibula odredila 58 »razreda«, koje je odredila općim funkcionalno-morfološkim odlikama od kojih 21 pripada kategoriji A, 12 kategoriji B, 10 kategoriji C, 8 kategoriji D i 7 kategoriji E. Ova podjela, iako se temelji na općim karakteristikama, često ima velik i važan zemljopisno-kronološki značaj, dopuštajući ponekad da se u nju uvrste primjerci koji na prvi pogled odolijevaju definiciji.

U definiciji »tipa« koncentrirao se najveći klasifikacijski napor, uzimajući u obzir model kojeg je obrtnik izradio, a ne onaj naručitelja ili korisnika. U tom smislu u ovom su radu uzete u obzir tehnike izrade komada, korišteni materijali i alati, strukturalne karakteristike i upotrijebljene tehnologije, dajući im prednost pred drugim pojedinostima poput funkcije ili običaja, mode ili simbola, odvojene ili kombinirane. Motiv, kao što se htjelo dokazati tijekom analize različitih tipova, jest da je ovaj aspekt lako provjerljiv i na malom statističkom uzorku. Ipak, valja naglasiti da upotrijebljena metoda ne znači da su druge mogućnosti bile isključene. Prva posljedica ovog izbora bila je da je definicija »tipa« prilično uska i specifična, jer je autorica tražila model zanatlije, a ne onaj socijalne grupe kojoj je »tip« fibule pripadao. Autorica smatra da je bilo korisnije potražiti konkretni stupanj realizacije određenog tipa, dok se za kasnija istraživanja mogu ostaviti pitanja drugih veza u funkciji interpretacije različitih arheoloških facijesa i njihovih sastava.

Konačno, Lo Schiavo je uvjeren da ne postoji jedinstveni i idealni kriterij klasifikacije, već da i najjednostavnija klasifikacija mora biti što objektivnija. Tako na primjer u zatvorenim cjelinama kao što su nekropole, i najmanji ulomak može i mora biti identificiran i tipološki svrstan na temelju formalnih, tehnoloških, funkcionalnih, kronoloških i kulturoloških faktora. Tijekom rada na analizi materijala autorica je, kako sama kaže, bila u nedoumici da li, u nekim slučajevima, umjesto termina »tip«, upotrijebiti »grupa«, kako bi ukazala, u određenim slučajevima, na vidljivu istovrsnost u odnosu na nehomogenost obilježja grupe predmeta.

Pored ovih podjela, vrlo često su definirane »druge fibule«, koje je autorica označila s brojem tipa koji neposredno slijedi slovo »a«, ili »b« kada ih prethodi, ili vrlo rijetko sa slovom »c« kada se radi o više grupa. Radi se o grupi fibula, od jedne do desetak primjeraka, koje imaju zajedničku samo poneku karakteristiku, nedovoljnu za tipološku definiciju ili svrstavanje u grupu s jednim od tipova. Ne radi se o podtipovima, klasifikaciji koju nikad ne rabi.

Slično vrijedi i za inačice (»varietà«). To su »alternativne varijante kvalitativnog i kvantitativnog karaktera određenog atributa koje ne predstavljaju devijaciju od norme, već mutaciju unutar nje same«, ili pak »opcije koje je izrađivač smatrao usporedivim s cjelinom zajedničkog modela«. Na kraju slijede varijante (»variante«), »devijacije od norme, značajne ali povremene, koje odražavaju pokušaj inovacije koja nije imala nastavak«. Takvi pojedinačni tipovi mogu biti i rezultat nedovoljne istraženosti ili pak nepoznavanje izvora. Zbog toga nisu rijetki slučajevi potpuno definiranih »tipova« koji se javljaju samo s jednim primjerom.

Prilikom opisa fibula, a često i prilikom razlikovanja različitih inačica, autorica koristi pridjeve »veliki«, »srednji« i »mali« za subjektivno određivanje veličine, kako se tekst ne bi opteretio brojčanim podatcima, a čije su vrijednosti dobro vidljive na crtežima predmeta.

U okviru redosljeda predmeta pazilo se da se ne prekine red uzastopnosti forme, zbog čega je varijanta stavljena na posljednje mjesto ako je podjednako udaljena od svih tipičnih primjeraka, ili pak nakon inačice kojoj je najbliža. Svaka je fibula predstavljena u grafičkom obliku što čitatelju omogućava provjeru svakog pojedinog predmeta.

Što se tiče terminologije, ona se dijeli na dvije razine: onu relativnu u imenovanju različitih dijelova fibula i onu o klasama i tipovima pomoću koje su fibule u ovom radu sistematizirane. Za relativnu terminologiju koristio se Terminološki rječnik¹ koji je u standardnoj uporabi u Italiji za opis fibula u državnim ili privatnim zbirkama, koji se velikim dijelom temelji na fibulama južne Italije i Sicilije, koristeći crteže iz ovoga rada.

S obzirom na terminološki obrazac različitih dijelova fibula autorica je naglasila dvije posebnosti. Prva se odnosi na nogu u obliku diska, koja je klasificirana kao »spiralna« kada je sastavljena od zavojitog prutića, »spiralnog diska« kada je prutić bio kovan ali su zavoji zadržali svoju simetriju, »kovanog spiralnog diska« kada je zbog kovanja izraženo stanjenje, »urezanog diska« kada se sačuvao samo trag urezivanja u odnosu na opseg diska, »diskoidna« kada je disk cjelovit, osim u određenim slučajevima, kada je središnji urez oblika V čak i u slučaju da se radi o starom popravku.

Druga posebnost odnosi se na dijelove zmijolikih fibula. Kod mnogih primjera zmijolikih fibula, onih laktastih ili s petljom, savijene igle sa ili bez štitnika (zaustavljač nabora tkanine), luk može biti naglašen u zadnjem dijelu, između noge i petlje ili lakta, u središnjem dijelu, između petlje i lakta i spirale ili drugog lakta, i zadnje strane, između petlje ili drugog lakta i zaustavljača nabora tkanine ili svakako početka igle. Zadnja strana luka, nekad sastavljena od različitih elemenata savijenog prutića, ili obavijene brončanom ili srebrnom žicom, ili stanjena poput trake i ukrašena, ili šupljikava, ili neke druge forme, uvijek je jasno izdvojena od igle postojanjem zaustavljača nabora tkanine ili zavojima žice na štapiću luka, u očitoj namjeri da se spriječi zaplitanje tkanine u petlju lakta. Razlika između »velike igle« i »igle« odnosi se na funkcionalni dio u skupljanju nabora i njihova učvršćenja između noge i luka. Zmijolike fibule odlikuje elastičnost luka koji nije osiguran spiralom, koja često nedostaje, već očicama, laktovima ili jednostrukim ili višestrukim zavojima, koji su gotovo uvijek postavljeni između zadnjeg i središnjeg dijela luka.

Kako bi se imenovale klase i tipovi, krenulo se od klasičnih definicija, pazeći da budu jasne i sintetične, pazeći da se zemljopisna imena daju samo nepobitnim primjerima ili kada nije bilo drugog načina razlikovanja tipova među sobom. Autorica naglašava da je izbjegavala davanje »imena« određenom »tipu«, dajući prednost sintetskom deskriptivnom imenovanju.

¹ *Dizionario Terminologico* 1980.

U poglavlju Materijali i tehnika (*Materiali e Tecnica*) Lo Schiavo naglašava da s obzirom na to da je fibula jedna od najreprezentativnijih kategorija rukotvorina vremena kraja brončanog doba i sigurno jedna od najučestalijih, zajedno s keramikom, tijekom željeznog doba, nisu privukle istu pažnju analitičara i znanstvenika koji se bave metalurgijom. Istraživanja kemijskog sastava i tehnikama izrade su malobrojne. Postojeća bibliografija o fibulama središnje i južne Italije u vremenskom okviru kasnog brončanog doba i početka željeznog doba do pred koju godinu mogla se sažeti u malobrojnim radovima koji su analizirali mali broj primjeraka, ostavljajući otvorenima pitanja pribavljanja i distribucije sirovina, izrade predmeta, dekoracije, popravaka, uporabe različitih metala za ukrašavanje i popravak u odnosu na različite tipove. Tek nedavno objavljen je – gotovo istovremeno – čitav niz zanimljivih radova ponajprije o fibulama nekropole dell'Osa (BIETTI SESTIERI A. M. *et al.* 1992; GUIDA – MARABELLI 1992), Mosta na Soči (GIUMLIA-MAIR 1998a; *Atti* 1996: 665-672; GIUMLIA-MAIR 1998b), u okviru sveobuhvatnog studija čitave metalurške produkcije dokumentirane u nekropoli, proširena na metalurgiju Pozzuola del Friuli (GIUMLIA-MAIR 1998b; 1998c), sa sveobuhvatnim i solidnim metodološkim pristupom o sirovinama, njihovoj obradi, tehnikama vađenja uzoraka i specifičnim materijalima (D'AMICO – FINOTTI 2000: 135-141, 143-148), fibulama ostave Arbedo u Canton Ticinu u okviru kompletne edicije čitavog kompleksa (SCHINDLER 1998), nekim fibulama centralne Italije kao i o drugim predmetima muzejskih zbirki u Italiji i drugim državama (LE FEVRE-LEHOERFF 1999: 45-78; *MEFR* III, 1999: 787-846; TOMS 2000: 99-118).

Pionirski rad Edilberta Formiglia, koji je na tehnološkom polju poslužio kao uzor mnogim istraživačima i zbog širine obrađene teme razvio se u mnogim tematskim radionicama. Formigli i G. Bartoloni koordinirali su u Murlu 1998. radionicu koja je bila posvećena fibulama od prapovijesti do srednjeg vijeka s posebnim osvrtom na tehnologiju, tipologiju i kronologiju (FORMIGLI 1971: 127-147; *FIBULAE* 2003; 40-48; 75-82; 94-106).² Valja se svakako sjetiti i eksperimentalnog seminara arheometalurgije koji je 1999. organizirala Alessandra Giumlia-Mair u Goriziji, u sklopu Sveučilišta u Udinama, na kojemu je proizvodnja fibula bila detaljno obrađena, a mnogi modeli fibula i igala bili su i nanovo proizvedeni (GIUMLIA-MAIR 2000). Zapaženo istraživanje o fibulama, temeljeno na tipološkim promatranjima bilo je ono Renata Peronija o fibulama ostave Ardea (PERONI 1966: 175-197).

Ipak, do tiskanja ove monografije, nedostajalo je analitičkih radova o metalurgiji i tehnologiji fibula južne Italije. Iako, kako autorica naglašava, pri radu na ovom korpusu nije imala odgovarajuće mikroskopske analize, metalurške ni tehnološke, ona pokušava ukazati na neke elemente do kojih je došla osobnim pregledom i grafičkom dokumentacijom komada, uspoređujući ih gdje god je to bilo moguće – ali uvijek s dozom opreza – s analitičkim podacima fibula drugih regija, kako bi se u tom pravcu usmjerila buduća istraživanja.

U poglavlju Sirovine i organizacija radionica (*Le materie prime e l'organizzazione delle officine*) autorica utvrđuje da ne postoje istraživanja o porijeklu sirovina i njihove distribucije kao ni o radionicama gdje se proizvodila legura bakar-kositar, kao što nije poznata ni trgovina brončanim ingotima koji su bili spremni za taljenje. Upravo zbog toga nije moguće odrediti stupnjeve specijalizacije u proizvodnji fibula u različitim epohama. Nije moguće utvrditi jesu li se fibule proizvodile u radionicama zajedno s drugim predmetima kao što su ukrasi, oružje, oruđe, metalne posude, ili su postojale unutarnje podjele, možda po operativnim fazama. Nažalost, nema analiza koje bi pokušale odgovoriti na ta pitanja, naprotiv, nikad nije ni pronađe-

² Za početke istraživanja vidi FOLLO 1970: 155-164; DUVAL – ELUERE – MOHEN 1974: Fibules.

na radionica koja bi olakšala rješavanje tih pitanja. Svako zemljopisno ili kronološko područje pokazuje svoje specifičnosti, no u grubim crtama možemo pretpostaviti da se tijekom brončanog doba završna faza izrade predmeta odvijala u zajedničkim prostorima stanovanja, dok se tijekom željeznog doba primjećuje premještaj u za to posebno priredene prostore unutar naselja, da bi se tijekom punog željeznog doba, formirale zanatske četvrti (GIUMLIA-MAIR 1998d).

Sustavna analiza Alessandre Giumlia-Mair na uzorcima iz nekropole Sv. Lucije u Tolminu, pokazala je da su između 8. i 4. st. pr. Kr. izrada i završna obrada predmeta, u prvom redu fibula, bile povjerene specijaliziranim majstorima metalurzima, kao što je to bio slučaj s majstorima kojima je bilo povjereno vađenje i distribucija rude.

Za fibule južne Italije ne postoje podaci o sirovinama i njihovom kolanju, dok su o organizaciji radionica za izradu predmeta jedini podaci, nažalost neobjavljeni, oni o radioničkom naselju Mazzola na otoku Ischiji (Pitecusa). Jedini radionički otpadak fibule u čitavoj južnoj Italiji predstavlja ulomak pronađen na nalazištu Mazzola koji, nažalost, kako naglašava autorica, nikad nije bio ozbiljno analiziran.³ Na temelju arheoloških podataka, ono malo što nam je poznato o nalazištu Pitecusa, dopušta pretpostavku o organizaciji obrtničke radionice slične onima pronađenima u istočnim Alpama iz vremena željeznog doba. U tim su se radionicama, unutar naselja, izrađivali mali brončani predmeti, u zasebnim prostorijama u neposrednoj blizini onih u kojima se obrađivalo željezo (MORDANT – PERNOT – RYCHNER 1998).

Nova specijalistička istraživanja, ponajprije na fibulama istočne Sicilije, otvaraju vrlo zanimljive nove teme, poput one koja proizlazi iz činjenice da je utvrđen različiti sastav dijelova istih fibula, što upućuje da su određeni tipovi fibula izrađivani zamršenim tehnikama, a to znači da promjene određenih tipova fibula, na prijelazu iz brončanog u željezno doba, možemo povezati s promjenom tehnologije njihove izrade.

Poglavlje Kriteriji tehnološke klasifikacije (*Criteri di classificazione tecnologica*) Lo Schiavo započinje s činjenicom da u odnosu na središnji dio Poluotoka, jug Italije može se smatrati prostorom inovacije. Pored svih ograničavajućih faktora, može se reći da se na fibulama južne Italije i Sicilije primjećuje određena sloboda u tehnološkim rješenjima i sklonost eksperimentiranju. S druge pak strane, čak se ni analizama ne mogu odrediti različita tehnička rješenja jednog te istog majstora pored uobičajene rutinske produkcije. Očito je da neki tipovi fibula rasprostranjeni u sjevernoj Italiji nisu prisutni na njenom jugu, osim iznimke ponekog primjera kojeg je možda nosio njegov vlasnik i koji se sasvim slučajno našao u novim okolnostima. Slično vrijedi i za tehnike izrade: neke vrlo široko primijenjene na Sjeveru, gotovo da ne postoje na Jugu i obrnuto. Tako npr., lučne fibule s dugmetima, karakteristične u istočnim Alpama, nisu poznate s lokaliteta južne Italije, osim ponekog primjera uvezenog s istočnog egejskog prostora.

Drugi problem je terminološki. Zbog rijetkih studija, a manje zbog problema tipološke klasifikacije, u talijanskoj literaturi postoji velika raznolikost u korištenju izraza za iste činjenice, predmete i operacije, pa je autorica nastojala odrediti značenje svakom upotrijebljenom terminu tijekom predstavljanja osnovnih tehnika i kasnije, u deskriptivnom dijelu. Tako autorica detaljno i uz primjere definira termine: *filo/nit*, *verga*/štapić, *lamina*/metalna pločica kao i *matrici*/kalupi iako – kako sama naglašava – pokušaj definiranja tehnološke klasifikacije nije glavni cilj ovog djela.

³ BUCHNER 1973: 361-375.

Poglavlje Tehnološke kategorije (*Le categorie tecnologiche*) raščlanjeno je na nekoliko podpoglavlja u kojima se detaljno razmatraju pojmovi poput Štapić i metalna pločica (*Verga e lamina*), Kalupi (*Matrice*) i Tehnika izgubljenog voska (*Cera persa*) unutar koje su obrađene kompozitne fibule (*Le fibule composite*), fibule u dva dijela (*Le fibule a due pezzi*), bimetalizam (*Il bimetalismo*), prijelomi i popravci (*Fratture e riparazioni*), prilagođenje (*Adattamento*), nepravilna upotreba (*Uso improprio*) te sumnjivi slučajevi (*Casi dubbi*). Autorica donosi zaključak da se u grubim crtama temeljna podjela tehnika proizvodnje brončanih fibula južne Italije i Sicilije zasniva na fibulama sa savijenim štapićem, onim plosnatim, savijenim s jednim ili više obavijanja, obloženim, odnosno na fibulama koje su proizvedene lijevanjem u jednostrukim ili dvostrukim kalupima od kamena ili keramike te fibulama koje su dobivene tehnikom »izgubljenog voska«, pune ili šuplje.

Između ove tri osnovne tehnike, svaka raščlanjena u raznim kategorijama, postoje različiti međustupnjevi, koje je bez pomoći detaljnih analiza teško definirati. Radovi koje izvode Edilberto Formigagli i Alessandra Giumlia-Mair donose neočekivane rezultate o mnogim aspektima izrade. Zbog dobro poznatih limitirajućih faktora, Lo Schiavo naglašava da je ovim djelom iznijela samo neke moguće hipoteze.

U poglavlju Kratke bilješke o funkciji i običajima (*Brevi note sulla funzione e sul costume*) osnovno saznanje do kojeg se došlo proučavajući fibule jest da njihova funkcija nije bila puko spajanje dijelova odjeće i ukrašavanje. U odnosu na bilo koji drugi predmet koji je bio položen u grobovima, fibula ima temeljnu funkciju pokazatelja društvenog i ritualnog statusa. To znači da postojanje (ili odsutnost) fibule u opremi groba, njezina veza s drugim fibulama ili ukrasima, ne mora biti u tijesnom odnosu s običajima, već da prevladava funkcija statusnog simbola.

Ne mora uvijek nošnja biti siguran pokazatelj uporabe i funkcionalnosti fibule, kao ni drugih dijelova opreme. U mnogim slučajevima izgleda očito kako mnogi predmeti i neke fibule nisu mogli imati praktičnu već ritualnu funkciju, kao što je to slučaj kod velikih paradnih fibula iz Kampanije ili pak kod sjajnih zlatnih, bogato ukrašenih primjeraka, razdoblja *orientalizzante* u Etruriji, a autorica spominje još neke. Neke su se fibule za života pokojnika nosile u većem broju no što su kasnije poslužile kao grobni priloz. Ovaj običaj dokazuju »lanci« fibula koje su bile položene na grudi i želudac pokojnika ili u urni ili kao prilog kremiranom pokojniku. Ovaj običaj dokazuju primjerci fibula koje su pridržavale odjeću pokojnika na lomači, dok su cjelovite i savršeno sačuvane one koje su činile pokojnikovu opremu.

Svakako valja naglasiti da je gotovo nemoguće rekonstruirati funkciju i običaj, kao što je dokazano recentnim istraživanjima željeznodobnih nekropola poput Osteria dell'Osa, Pontecagnano ili Torre Galli, a koji su prethodili sustavnim istraživanjima opreme i dekoracije predmeta nekropole Sv. Lucije u Tolminu. Ova vrlo velika nekropola s gotovo 7000 grobova, koja je bila uz naselje položena na vrlo važnom strateškom položaju puta izlaza iz istočnih Alpa u dolinu Soče, zbog činjenice da su grobni priloz bili relativno »siromašni«, u odnosu na razdoblje *orientalizzante* u središnjoj i južnoj Italiji, a k tome još i spaljeni, pokazuje još jasnijom činjenicu da malo fibula, u okvirima pokojnikove opreme, s obzirom na starosne skupine, može pokazati obiteljske odnose i stupanj društveno-gospodarskog razvitka zajednice (BERGONZI, G. – BOIARDI, A. – PASCUCI, P. – RENZI, T. 1981; PERONI 1996: fig. 139).

Istraživanja inhumiranih grobova, kada je istraživanje pravilno provedeno, omogućavaju dobivanje brojnih podataka i mogućnost neograničenih analiza. Najveći problem predstavlja materijal neobjavljenih iskopavanja, kojih je u južnim talijanskim pokrajinama povelik

broj. O ovom problemu autorica iznosi opći pogled u poglavlju o kritičkom istraživanju izvora. O običajima treba citirati osebujne primjere nekropola S. Marzano i S. Valentino Torio u području Salerno kao i Aliano i Alianello u Basilikati.

Različiti su razlozi u raznim okolnostima doveli do toga da nije proveden cjeloviti postupak tradicionalne metode istraživanja i spašavanja materijala, njegove restauracije, grafičke i fotografske dokumentacije, opisa i klasifikacije svakog predmeta te rekonstrukcije opreme pokojnika, već se preferiralo bilježenje i izdvajanje preliminarnih podataka iskopavanja s detaljnim studijama »arheologije smrti«, odnosno projekcije društvenog konteksta na pogrebni ritual, koji se smatra odrazom života i smrti. Kod mnogih ukopa u nekropolama manifestira se bogatstvo i raznolikost istog vremenskog razdoblja, ali ne postoji apsolutna jednakost odjeće i ukrasa. Naravno, u istraživanjima postoje i hvalevrijedne iznimke kao što je slučaj istraživanja nekropole Torre Galli (PACCIARELLI – GALLI 1999: 74-76). Važno je također naglasiti da ni antropološki nalazi, tamo gdje su izvršena takva ispitivanja, nisu uvijek dali zadovoljavajuće rezultate.

Zanimljivi rezultati istraživanja o muškoj i ženskoj nošnji i položaju fibula dobiveni su u Dauniji, gdje su fibule jako rijetke, ali bogato predstavljene na stelama. Prikazi predstavljaju bogatu ritualnu nošnju koja pokazuje mitske i narativne scene uokvirene unutar ukrasnih pojaseva. Prikazane bogato izvezene tunike navode na razmišljanje možemo li govoriti o nošnji s naglaskom na fibule, a bez doticanja pitanja vrste materijala, vezova, pigmentata kojima su materijali bili obojeni.

U južnoj Italiji između druge četvrtine 6. i treće četvrtine 5. st. pr. Kr. važnost ritualnog tkanja u Herinom svetištu na ušću rijeke Sele u suprotnosti je s nedostatkom fibula među votivnim materijalom. S druge strane, bilo da se radi o osobnom ornamentu ili o funkcionalnom objektu, fibula nije uvijek bila izravno povezana s tkaninom koju je pridržavala, ili barem u ovom slučaju valja naglasiti da je uloga brončane fibule u ambijentu Velike Grčke bila u opadanju, do te mjere da nije više bila prilagana kao prilog božanstvima.

Poglavlje Mjerila kronološkog okvira (*Criteri di inquadramento cronologico*) autorica u podpoglavljima definira kriterije relativne i apsolutne kronologije (*Cronologia relativa* i *Cronologia assoluta*). Ambiciozni prvotni plan Fulvie Lo Schiavo bio je revizija kronologija svih velikih nekropola južne Italije temeljeći se na klasifikacijama i datacijama najčešćih predmeta pogrebne opreme, fibula. No suvremena istraživanja na prevažnim materijalnim izvorima iz nekropola mnogo su složenija, tako da samo jedna vrsta predmeta, iako izvanredno značajna, može poslužiti za određivanje samo grubih osnovnih postavki koje valja provjeriti u sklopu cijeloga konteksta. Iako je za sve predmete mogla koristiti atribuciju po fazama različitih nekropola kako su predložili sami autori istraživanja, izbjegavanje takvog modela svakako je bilo u korist veće objektivnosti u klasifikaciji fibula, ali i posljedica različitosti metodologija istraživanja i objavljivanja nekropola. Sve dobivene atribucije precizno su iznesene u kontekstu rasprave o tipovima, bez ustrajavanja na unaprijed definiranim zaključcima.

Autorica je ispravnim smatrala ostaviti otvorena mnoga pitanja, zbog necjelovitosti saznanja – čak i ako se radi o jednoj kategoriji predmeta – i nije pribjegli statističko-kombinatorijskoj metodi. Radom je nastojala prikazati vrlo široku zemljopisnu i kronološku bazu, a osnovna vrijednost monografije je u mogućem usmjeravanju budućih istraživanja.

U popunjavanju skeda autorica slijedi kronologiju Renata Peronija: »*Osservazioni sulla cronologia della prima età del ferro nell'Italia continentale*«, u dodatku knjizi Vere Bianco Peroni *I rasoi dell'Italia peninsulare* (BIANCO PERONI 1979: 192-200), s dodatkom elaboracija i izmjenama u dvije Peronijeve kasnije knjige: *Introduzione alla Protostoria Italiana* i *l'Italia alle soglie della Storia*, te naknadno obogaćene i nadopunjene, istih godina, suradnjom generacija mnogih Peronijevih učenika.⁴

Autorica iznosi kronologiju samo za komplekse koji su datirani prisustvom drugih bronzanih predmeta i koji su bili predmetom specijaliziranih istraživanja u serijama PBF ili pak onih koji su asocijacijom s grčkom ili mikenskom keramikom, importiranom ili imitiranom, pouzdano datirani. U raspravi o uokvirivanju svakog tipa ili grupe koristila je relativnu kronologiju koju su predložili mnogi autori, čak i tada kada je predstavljala kontradiktorne elemente. Zbog velikog geografskog i kronološkog područja pojavila se određena kronološka nehomogenost između protopovijesti poluotoka (BR, BF, I Fe 1 e 2) i Sicilije, kao i između perioda *orientalizzante* i *arcaico*.

U prvom slučaju koristio se kronološki okvir tipologije i kronologije brončanodobnih kompleksa koje su obradili Carancini i Peroni (CARANCINI, G. L. – CARDARELLI, A. – PACCIARELLI, M. – PERONI R. 1996: fig.1.), koji su poslužili za analizu mnogih ostava, metalurške produkcije i djelokruga radionica. Fibule su ovdje bile zanemarivane jer su rijetko prisutne u inventarima ostava, a ipak prevladavajuće na tirenskoj obali Italije, zbog čega samo neznatan broj tipova može poslužiti kao čvrsti oslonac za one u južnoj Italiji.

Mnogo zamršenija je slika na Siciliji, s iznimkom bronzanih predmeta koji su objavljeni u PBF, gdje su ostave vrlo široko analizirane i kronološki čvrsto određene, počevši od materijala koji se čuva u muzeju u Siracusi, koji su obradili Rosa Maria Albanese Procelli (ALBANESE PROCELLI 1993: 211-222) i Claudio Giardino (GIARDINO 1995). Mali, ali važni su kronološki podaci kulture Ausonia I i II koji se temelje na jedinom ulomku fibule u ostavi Lipari, na stratigrafiji i asocijaciji s naseljem na Akropoli.⁵ Tradicionalne klasifikacije sicilijanske protopovijesti formulirane su u skedama, analogno onima na Poluotoku kao »Horizont Pantalica I«, »Horizont Pantalica II«, »Horizont Pantalica III«, »Horizont Pantalica IV – Finocchito«, i samo za najznačajnije komplekse, zbog prisustva karakterističnih keramičkih ili metalnih oblika, više kao općenita orijentacija no što se može govoriti o uskom kronološkom uporištu. Za periode *orientalizzante* i *arcaico* dane su apsolutne kronologije koje su autori bazirali na keramici i sigurno datiranim formama.

»Kako je poznato, apsolutna kronologija početka željeznog doba korijene ima u pokrajini Kampaniji: 1959. godine Müller-Karpe je kao temeljno polazište preuzeo završetak Predheladskog II, koji je odgovarao osnivanju eubejske kolonije u Kumi i uništenju prethodnog domorodačkog naselja. Istovremeno, osnivanje Kume bilo je povezano s kronološkim sustavom grčkih kolonija na Zapadu, utemeljenom na tukididovskoj tradiciji«.

Pitanje apsolutne kronologije i njeni arheološki temelji, radiometrijski i oni dendrokronološki, posljednjih su godina imali vrlo ubrzani razvoj, u tolikoj mjeri da su vrlo brzo dovedeni u pitanje sustavi koji su do tada bili u uporabi, čime je apsolutna istina postala jako daleka. Po tom pitanju, množila su se produblјivanja i sinteze na europskom nivou, a mnogi su

⁴ CARANCINI 1979: 631-641; 1991-1992: 235-254; 1993: 125-155.

⁵ Ostava Lipari: br. 85 E (BERNABÒ-BREA – CAVALIER 1980); o naselju na Akropoli br. 9, 24, 222 (BERNABÒ BREA, L. – CAVALIER, M. 1980: IV, fig. 109, T. 215, I e; fig. 130 d; fig. 126 i).

poradili na temeljima problema, određenima dendrokronološkim datacijama švicarskih nalazišta i odnosa s fazama Bolonje, što bi dovelo do znakovitog podizanja cjelovitog kronološkog sustava čitavog Poluotoka. Ovaj bi okvir mogao biti potvrđen za tirensku Italiju, kalibrirana ¹⁴C datacija lokaliteta Satricum u Laciju, a za Siciliju ona nalazišta Morgantina. Nažalost, u Morgantini uporišta u fibulama nisu zadovoljavajuća: pronađeni primjerci vrlo su malobrojni.

Lo Schiavo naglašava da nalaz i istraživanje sojenica u Longola di Poggionarino pokraj Pompeja, iz koje ćemo sigurno dobiti čitav niz podataka koje ćemo moći direktno povezati s onima iz Auvernier i Möriгена, novijeg su datuma i rezultate još očekujemo. Fibule, poznate iz prethodnih objava, potvrđuju kontinuitet naselja od kraja brončanog doba do perioda *orientalizzante*, čime ćemo konačno imati apsolutnu kronologiju i za južnu Italiju.

Trenutno, apsolutne datacije za južnu Italiju i Siciliju, što se tiče kraja brončanog doba, temelje se na egejskoj istovremenosti, s keramikom »Mic III B i C«. Fibule koje su tako datirane vrlo su rijetke, ali tipološki od presudnog značaja. Kritična je točka, odnosno datacija između 725. do 730. g. pr. Kr. koja odgovara prijelazu iz kasnog geometrijskog I e II kao i posljednjoj fazi prvog željeznog doba 2, temeljena na skarabeju s hijeroglifskim znakovima iz groba S. Montano 325 u Pitecusi (PACCIARELLI M. 2001: 69; KILIAN 1977: 24-98; D'AGOSTINO – GASTALDI 1988: 144), a u istom grobu nalazi se fibula oblika lava (8117), istovjetna jednom paru iz groba u Tarquinii, Poggio Gallinaro.

Kilian, u namjeri da spusti Müller-Karpeovu kronologiju, bio je odabrao fibule oblika zmaja s filigranskim zlatnim i srebrnim ukrasom (KILIAN 1970: 63-83). P. Gastaldi je iste fibule označio kao prve primjerke s dugačkom nogom nekropola u Sarnu (Kampanija), često pridruženu fibulama koje su još bile povezane s tradicijom početka željeznog doba, koje podsjećaju na primjerke od plemenita metala iz Pontecagnana (GASTALDI 1979: 36-37; D'AGOSTINO – GASTALDI 1988). No problem je jako zamršen zbog toga što fibule oblika lava predstavljaju konkretan tip za koje je kronološki kontekst prilično siguran, dok ove druge mogu biti od bronce kao i od plemenitih metala. Kao što su primijetili i Müller-Karpe i Peroni, mnoge lokalne prilike svojim transformacijskim ritmovima mogle su izvršiti radikalne promjene, naročito u strukturalnom smislu.

Mnogo prije, P. G. Guzzo uhvatio se u koštac ne samo s porijeklom i rasprostranjenosti dugačke noge lučne fibule, već i s odnosima između Grka u domovini, Grka iz Velike Grčke i domorodaca (ΑΤΤΑΡΧΑ 1982). Guzzo se u svom radu, nakon analize rada autora koji su prije njega o tome dali svoje mišljenje, kritički osvrnuo na izvore, odnosno najznačajnije nekropole južne Italije, uključivši Siracusu i Megara Hybleau na Siciliji, u odnosu na Lacij i Etruriju.

Iz analize fibula kataloga Fulvie Lo Schiavo, očito je da nikad nije analiziran ni jedan element fibule, ni tipološki ni kronološki, već na temelju više elemenata koji se mijenjaju s obzirom na vrijeme i na prostor. Nije moguće datirati postanak određenog elementa, već treba identificirati tip u cjelini i postaviti ga u kronološko-tehnološki relativni okvir, rekonstruirajući asocijacije i stratigrafiju konteksta, u granicama apsolutne kronologije, kako tipa tako i konteksta i vanjskih uporišta.

U posljednjem poglavlju prvog dijela, Teritorijalni razmještaj (*La distribuzione territoriale*) autorica je objavila karte (tab. 740-741), za razliku od drugih radova publiciranih u PBF, na kojima donosi brojčane i progresivne pokazatelje svih nalazišta odakle su fibule iz kataloga, uzimajući u obzir i njihov broj.

Za karte tipova izvršena je selekcija, u okviru dvije kategorije: prva (A) predstavlja komplementarne klase i tipove široke primjene, dok druga (B) predstavlja pojedinačne tipove, raščlanjene u mnogobrojnim varijantama i vrlo široke rasprostranjenosti. Treći tip karte, ukazuje Fulvia Lo Schiavo, koji nije elaboriran, bit će posvećen problemima kao što su radionički krugovi, odnosno tipovima koji su prisutni u specifičnim prostorima te preklapanjima graničnih zona.

U dijelu prve knjige, naslovljenom *Izvori (Le fonti)*, autorica se posvetila detaljnom kritičkom osvrtu o arheološkim izvorima s potpunim i ažuriranim bibliografskim repertoarom. Prva faza rada, od 1970. do 1973., bila je posvećena crtanju materijala u muzejima bez nekog posebnog sistema. Rad koji se svodio na pravo »iskopavanje«, bio je organiziran s obzirom na mogućnosti, odnosno raspoloživost kustosa određenog muzeja. Od 1975. godine nadalje, kada je autorica ponovno krenula s obilascima muzeja kako bi provjerila i završila sakupljanje crteža fibula, rad se svakim danom sve više nadopunjavao materijalima s novih istraživanja kojih je u južnoj Italiji bilo sve više.

Podjela po regijama, koja se temelji na lokalizaciji i grupiranje nekropola, završavao je podudaranjem sa »zonama radionica« gdje su se proizvodile fibule i, produbljujući temu, drugi brončani predmeti. Rad prati modernu administrativnu podjelu, a ne regije koje su nastanjivali antički narodi. Tamo gdje to nije bilo moguće, grupe su određene s obzirom na zemljopisne osobitosti kraja. Provjera pitanja možemo li grupe poistovjetiti s prostorom koji su, u određenom vremenskom razdoblju, zauzimale etnički definirane skupine, narodi ili plemena o kojima govore pisani izvori, zahtijeva mnogo veći i širi rad.

Slijedi popis lokaliteta po regijama koje su podijeljene na manje dijelove koncentrirane oko većih gradova ili zemljopisno definiranih cjelina: Campania (Caserta, Napoli, Benevento, Avellino, I monti picentini e l'alto Sele, La valle del Sarno, L'agro picentino, La piana del Sele ed il Cilento, I monti alburni e il vallo di Diano), Puglia (Il Gargano e il Tavoliere, Le murghe baresi e brondisine, Le murghe tarantine e la penisola salentina), Basilicata (Il Malfese, Il Materano, Il Metaponto e il basso corso dell'Agri e del Sinni, L'alto corso dell'Agri e del Sini), Calabrie (La Sibaritide, Il Crotoniate, Le pendici della piccola Sila, La costa tirrenica della Calabria, La Locride e l'Aspromonte) i Sicilije (Lipari e la Sicilia orientale, La Sicilia centrale, La Sicilia occidentale). Od 85. do 590. strane niže se podjela fibula po »sekcijama« A i B, po klasama, tipovima i varijantama.

Druga knjiga, od 591. do 950. strane (Teil 2) sadrži opis fibula »sekcija« C, D i E te dodatak od četiri grupe (I–IV), a završava popisom indeksa (popis skraćena, monografije, časopisi i serije, drugi članci o fibulama koje je sama autorica napisala ili u suradnji s drugima, indeks muzeja i privatnih zbirki, indeks skraćena lokaliteta materijala na tab. 740/741 te indeks lokaliteta).

Posljednja, **treća knjiga** (Teil 3) sadrži 739 tabli sa 8168 crteža fibula. Table 740. i 741. pokazuju zemljopisnu rasprostranjenost nalazišta južne Italije i Sicilije. Na završnim tablama, od 742. do 758., grafički su zemljopisno prikazani tipovi fibula i njihova teritorijalna zastupljenost. Prikaz fibula slijedi njihovu kronologiju.

Cjelokupan rad autorica je posvetila roditeljima i Renatu Peroniju koji ju je vjerno pratio u znanstvenom radu, ali, nažalost, nije doživio tiskanje djela (preminuo je 4. svibnja 2010). Ovo je djelo kruna dugogodišnjeg rada vrsne znanstvenice koje predstavlja kapitalni rad o fibulama južne Italije i Sicilije i predstavljat će nezaobilazni priručnik svakoga tko se dotakne ove teme, teme fibula kao jedne od najraširenijih vrsta predmeta prapovijesne Italije.

Klara Buršić-Matijašić

KRATICE

ΑΤΤΑΡΧΑ 1982. – ΑΤΤΑΡΧΑ, *Nuove ricerche e studi sulla Magna Grecia e la Sicilia antica*, in onore di Paolo Emilio Arias. Pisa – Roma, 1982.

Atti – Atti del XIII Congresso. Unione Internazionale delle Scienze Preistoriche e protostoriche. Forlì, 1998.

FIBULAE 2003 – E. FORMIGLI (ur.), FIBULAE. Dall'età del bronzo all'Alto Medioevo: tecnica e tipologia. Sistema Musei Senesi. *Quaderni Archeologici 4*. Firenze, 2003.

Dizionario Terminologico 1980 – Dizionario Terminologico, Materiali dell'Età del Bronzo Finale e della Prima Età del Ferro. Roma, 1980

BIBLIOGRAFIJA

ALBANESE PROCELLI, R. M. 1993 – *Ripostigli di bronzi della Sicilia nel Museo Archeologico di Siracusa*. Palermo, 1993.

BERGONZI, G. – BOIARDI, A. – PASCUCCHI, P. – RENZI, T. 1981 – Corredi funebri e gruppi sociali ad Este. *S. Lucia, Necropoli e usi funerari nell'età del ferro*. Bari, 1981.

BERNABÒ BREA, L. – CAVALIER, M. 1980 – *Meligunis-Lipàra IV. L'Acropoli di Lipari nella preistoria*. Palermo, 1980.

BIANCO PERONI, V. 1979 – *I rasoi nell'Italia continentale*, PBF VIII, 2. München, 1979.

BIETTI SESTIERI A.M. *et al.* 1992 – Studio metallografico di fibule della necropoli di Osteria dell'Osa. *Archeometallurgia, Ricerche e prospettive*. Bologna 1992: 609-628

BUCHNER, G. 1971 – Pithecusa: scavi e scoperte 1966-1971. Atti dell'XI Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 1971, Napoli 1973: 361-375.

CARANCINI, G. L.

– 1979. I ripostigli dell'età del Bronzo Finale. In: *Il Bronzo Finale in Italia, Atti della XXI Riunione Scientifica dell'I.I.P.P.* (Firenze 1977). Firenze, 1979: 631-641.

– 1991-1992. La metallurgia e gli altri rami dell'artigianato: organizzazione, stile e tecniche della produzione e modi di circolazione dei manufatti – L'Italia centro-meridionale. In: *L'età del bronzo in Italia nei secoli dal XVI al XIV a.C.*. Atti del Convegno di Viareggio, 1989. *Rassegna di Archeologia*, 10/1991-1992: 235-254.

– 1993. Primi sviluppi della metallurgia nell'area medio-tirrenica nel quadro della protostoria peninsulare. In: *Vulcano a Mezzano – Insediamento e produzioni artigianali nella media valle del Fiora durante l'età del bronzo*, Valentano: 125-155.

- CARANCINI, G. L. – CARDARELLI, A. – PACCIARELLI, M. – PERONI, R. 1996. – L'Italia. In: C. BERADELLI – R. PERONI (ur.), *The Bronze Age in Europe and Mediterranean, Colloquium II, XIII Intern. Congres IUPPS*. Forlì (Italia) 8-14 sept., 1996.
- D'AGOSTINO, B. – GASTALDI, P. 1988 – *Pontecagnano II. La Necropoli del Picentino, I. Le tombe della I Età del Ferro*. Napoli, 1988.
- D'AMICO, C. – FINOTTI, F. (ur.) 2000 – *Le Scienze della Terra e l'Archeometria*, Bologna 2000: 135-141, 143-148.
- DUVAL, A. – ELUERE, C. – MOHEN, J-P. 1974 – Les fibules antérieures au VIe siècle avant notre ère, trouvées en France. *Gallia*, 32/1974: 1-61.
- FOLLO, L. 1970 – *Studi Etruschi* 38/1970: 155-164.
- FORMIGLI, E. 1971. La tecnica di fabbricazione di alcuni bronzi etruschi. *Studi Etruschi*, 39/1971: 127-145.
- GASTALDI, P. – Le necropoli protostoriche nella Valle del Sarno: proposte per una suddivisione in fasi. *Annali di Archeologia e storia antica* 1/1979:13-59.
- GIARDINO, C. 1995 – *Il Mediterraneo Occidentale fra XIV ed VIII secolo a.C.*, BAR 612, Oxford 1995.
- GIUMLIA-MAIR, A.
 – 1998. La metalurgia dei bronzi di S. Lucia/Most na Soči, *Aquileia Nostra* 69/1998: 30-135.
 –1998a. Du minerai au métal, du métal à l'objet. In: C. MORDANT – M. PERNOT – V. RYCHNER (ur.), *L'atelier du bronzier II en Europe du XXe au VIIIe siècle avant notre ère II – Actes du colloque international »Bronze '96« Neuchatel et Dijon*, 1996. Paris, 1998.
 – 1998b. Pozzulo del Friuli In: P. CASSOLA GUIDA – S. PETARIN – G. PETRUCCI – A. GIUMLIA-MAIR (ur.), II, 2, La prima età del ferro nel settore meridionale del castelliere. Le attività produttive ed i resti faunistici, Roma 1998, 183-233.
 – 1998c. Iron Age metal workshops in the eastern Alpine area. In: TH. REHREN – A. HAUPTMANN – J. MUHLY (ur.), *Metallurgica antiqua, FestschriftMaddin/Bachmann. Der Anschnitt, Beiheft* 8/1998: 45-55.
 – 1998d. La metalurgia dei bronzi di S. Lucia/Most na Soči. *Aquileia Nostra*, 69/1998: 30-135.
 – 2000. (ur.) Lavorazioni antiche del metallo, Seminario di Archeometallurgia, Gorizia 9-10 sett. 1999. Gorizia, 2000.
- GUIDA, G. – MARABELLI, M. 1992 – Studio metallografico di fibule degli scavi di Osteria dell'Osa. In: A. M. BIETTI SESTIERI (ur.) *La necropoli laziale di Osteria dell'Osa*. Roma, 1992: 479-484.
- KILIAN, K.
 – 1970. Zum Beginn der Hallstattzeit in Italien. *JRGZ* 17/1970 (1972): 63-83.
 – 1977. Das Kriegergrab aus Tarquinia. *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts* 92/1977: 24-98
- LE FEVRE-LEHOERFF, A. 1999 – La fabrication de fibules en Italie centrale entre le XIIe et le VIIIe siècle avant notre ère. Questions méthodologiques et première étude d'un corpus. In: M. PERNOT - C. ROLLEY (ur.), *Techniques antiques du bronze 2. Méthodes d'étude, procédés de fabrication*. Dijon, 1999: 45-78.

- MORDANT, C. – PERNOT, M. – RYCHNER, V. 1998 – *L'atelier du bronzier II en Europe du XXe au VIIIe siècle avant notre ère II – Du minerai au métal, du métal à l'objet. Actes du colloque international »Bronze '96« Neuchatel et Dijon*, 1996. Paris, 1998.
- PACCIARELLI, M.
– 1999. *Torre Galli - La necropoli della prima età del Ferro (scavi Paolo Orsi 1922-23)*. Rossano, 1999.
– 2001. *Dal villaggio alla città. La svolta protourbana del 1000 a.C. nell'Italia tirrenica*. Firenze, 2001.
- PERONI, R.
– 1966. Considerazioni ed ipotesi sui ripostigli di Ardea. *Bullettino di Paleontologia Italiana*, 75/1966: 175-197.
– 1994. *Introduzione alla protostoria Italiana*. Roma – Bari, 1994.
– *L'Italia alle soglie della storia*. Roma – Bari, 1996.
- SCHINDLER, M. P. 1998 – *Der Depotfund von Arbedo TI und die Bronzedeptfunde des Alpenraums vom 6. bis zum Beginn des 4. Jh. v. Chr. [Il ripostiglio di Arbedo TI e i ripostigli di bronzi della regione alpina dal VI all'inizio del IV sec. a.C.]*. Basel, 1998.
- TOMS, J. 2000 - The arch fibula in Early Iron Age Italy. In: D. RIDGWAY *et al.* (ur.), *Ancient Italy in its Mediterranean Settings*. London, 2000: 99-118.